

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

JOURNAL OF
FACULTY OF THEOLOGY
ISTANBUL UNIVERSITY

Sayı/Number: 29

Yıl/Year: 2013

DİYARBAKIR'DA MİSYONERLİK FAALİYETLERİNİN TARİHİ

Resul ÇATALBAŞ*

Öz:

Diyarbakır ve çevresi hem coğrafi hem de stratejik öneme sahip bir bölgedir. Burada geçmişte olduğu gibi günümüzde de misyoner faaliyetler aktif bir şekilde devam etmektedir. Önce Katolik sonra Protestan misyonerler şehirde çalışmalar yapmıştır. Günümüzde ise Evanjelik Hıristiyanlar, faaliyet göstermektedir. Bu bölge, Evanjelik Hıristiyanların ve Yahudilerin kutsal kabul ettiği "vaat edilmiş" topraklar olan Dicle-Fırat havzası içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple Diyarbakır, Evanjelik misyonerlerin Türkiye'de yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri içerisinde her zaman daha önemli bir merkez konumundadır. Söz konusu bölgede yaşayan başta alevi ve kürt vatandaşlarımız olmak üzere Hıristiyan azınlıklar misyoner faaliyetlerin hedefindedir.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Diyarbakır, Evanjelik Hıristiyanlar, Anglikan Kilisesi, Amerikan Board.

***

Abstract:

History of Missionary Activities in Diyarbakır

Diyarbakır and its surrounding area is an important strategic region. As in the past, today missionary activities are in progress in the region. Firstly Roman Catholics and later Protestant missionaries have worked in the city. In today, however, Evangelical Christians have been making their missionary works. This region is in the basin of Tigris-Euphrates which is believed as the holy "promised lands" by the Evangelical Christians and Jews. Therefore, Diyarbakır is always an important center in Turkey for missionary activities of Evangelical missionaries. Christian minorities, Alawis and Kurds who live in the region are target of missionaries.

Key Words: Mission, Diyarbakır, Evangelical Christians, Anglican Church, American Board.

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, irresul@gmail.com.

Giriş

Türkiye, Hıristiyanlar için en önemli yerlerden birisidir. İncil’de geçen birçok olay bu coğrafyada yaşanmış, kutsal kabul edilen metinler buralarda derlenmiştir. Dahası Evanjelik¹ Hıristiyanlar için gelecekte gerçekleşmesi beklenen olaylar da burada yaşanacaktır. Bu yönüyle genelde Türkiye, özelde Diyarbakır ve çevresi, Evanjeliklerin ahiret inancını şekillendiren bir merkez konumundadır.² Diyarbakır ve çevresinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin dününe baktığımızda bölgenin Hıristiyanlar için ne denli önemli bir yer olduğunu görmek mümkündür.

Osmanlı döneminde Diyarbakır Vilayeti, günümüzün Elazığ, Malatya, Mardin ve Siirt illeri ile Kâhta, Besni, Gerger ilçelerini ve Siverek, Ceylanpınar ile Suriye topraklarında kalan bazı yerleşim yerlerini de içine alan geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Zamanla bu sınırlarda değişiklikler olsa da en son II. Meşrutiyet döneminde Diyarbakır vilayeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrılmış, günümüzdeki Diyarbakır’dan daha büyük bir coğrafyayı içine almaktaydı.³ Söz konusu coğrafyada farklı etnik ve dini gruplar yaşamaktaydı. Burada yaşayan başta Süryaniler, Ermeniler ve Nesturiler misyoner faaliyetlerin hedefinde olmuştur.⁴ Bölgeye ilk gelen Katolik misyonerlerinin çalışmaları ile Süryaniler ikiye bölünmüştür. Sonrasında Protestanların Ermeniler, Süryaniler ve Nesturiler arasında etkin misyonerlik faaliyetleri başlamıştır. Protestanlar açtıkları eğitim kurumları, hasta-

---

¹ Evanjelik: “Evanjelik” teriminin kökeni, Grekçe “euangelion” (iyi haber anlamında) kelimesidir. Bu kelime ilk olarak Doğulu Piskoposlar tarafından kullanılmıştır. Doğu Ortodoks ve Roma Katolik geleneklerinde “Evanjelik” terimi genellikle Mesih’i taklit etmeye işaret etmektedir. Ayrıca “Evanjelik (evangelical)” kelimesi Yeni Ahit’te de yer almakta ve basitçe “İncil’e ait” anlamına gelmektedir. Burada Evanjelik tabiri bir mezhebe bakmaksızın sadece İncil’in öğretilerine bağlılığı ön planda tutan premilenyumcu kiliseler için kullanılmaktadır bkz. Ali İsra Güngör, *Hıristiyanlıkta Evanjelik Hareket*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005, ss. 8-9; Mustafa Bıyık, *Armagedon ve Tanrı Krallığı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2008, ss. 49-58.

² Bkz. Jerry Mattix, *Son Günler*, GDK, İstanbul 2012, s. 13.

³ Nejat Göyüncü, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 468-469; Besim Darkot, “Diyarbakır”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 605.

⁴ Talip Atalay, “Diyarbakır ve Mardin’de Misyonerlik Faaliyetleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları V*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2005, s. 141.

neler ve yardım faaliyetleri ile başarı sağlamışlardır. 1915 yılı ile 1990 yılları arasında bölgedeki misyonerlik çalışmaları son bulmuştur. 1990 yılından itibaren tekrar başlamıştır. Günümüzde Diyarbakır'da misyonerlik faaliyetlerini yürütenler Evanjelik Hıristiyanlardır. Onların kurduğu Diyarbakır Kilisesi ve Diyarbakır Protestan Kilisesi Derneği söz konusu faaliyetlerin merkezidir. Evanjelikler, İncil'de geçen "Tanrı, Aden bahçesini yarattı, Âdem'i buraya koydu. Aden'den bir ırmak doğmakta ve dört kola ayrılmaktadır. Üçüncüsünün adı Dicle, dördüncüsünün adı Fırat'tır (Yaratılış 2:8-14)" ifadelerden hareketle Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki cennet (Aden) bahçesinin buralarda olduğunu savunmaktadırlar. Ayrıca özellikle kıyamet alametlerinin anlatıldığı bölümlerde "Büyük Fırat Irmağı'nın yanında bağlı duran, dört meleği çöz dedi; Altıncı melek tasını büyük Fırat Irmağı'na boşalttı (Vahiy 9:14, 16:12)" denilerek buralardan bahsedilmesini, kıyamet alametlerinin bu coğrafyada ortaya çıkacağına delil göstermektedirler.⁵ Bununla beraber Diyarbakır, Yahudiler için de önemli bir şehirdir. Çünkü şehir, Tevrat'ta "O gün Rab Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: Mısır ırmağından büyük Fırat ırmağına kadar uzanan bu toprakları senin soyuna vereceğim (Yaratılış 15:18-21)" şeklindeki referanslar ile Yahudiler için vaat edildiği iddia edilen toprakların bir parçası kabul edilmektedir.⁶

Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerinin tarihi süreci ve günümüzdeki durumu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Faaliyet alanının etnik ayrılık taleplerinin merkezi kabul edilen Diyarbakır olması ve Türkiye'ye yönelik Evanjelik Hıristiyanların ilgisinin sebeplerini ortaya koyması açısından konu gayet önemlidir. Bölgedeki 2,5 yıllık deneyimim buna ek olarak Evanjeliklerin kurdukları Diyarbakır Kilisesi'ndeki gözlem ve araştırmalarım ile Diyarbakır Protestan Kilisesi Derneği'nde yaptığım röportaj, katıldığım kurslar, seminerler ve spor etkinlikleri çalışmanın şekillenmesini sağlamıştır.

⁵ Bkz. Mattix, *Son Günler*, s. 200; Ali Rıza Bayzan, *Türkiye'de Amerikan Misyonerleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, ss. 52-53.

⁶ Bkz. Mattix, *Son Günler*, ss. 71-72.

1. Diyarbakır'da Katolik Misyonerliği

Osmanlı'da Katolik misyonerliği çok eskilere dayanmaktadır. Fransızlara verilen kapitülasyonlar ile Katolik Kilisesi'ne mensup Fransiskan, Cizvit ve Dominiken misyonerleri XVII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelmeye başlamışlardır. Burada yaşayan Süryaniler, Nesturiler ve Ermeniler Katolik misyonerlerin hedefinde olmuştur.

Diyarbakır ve çevresinde yaşayan Süryaniler, patriklik mücadeleleri sebebiyle kendi içlerinde birçok kez bölünmeler yaşamışlardır. Bölgeye gelen Katolik misyonerler de bu anlaşmazlıklardan yararlanmışlardır. İlk ayrılık Nesturi iken daha sonra Katolik inancına geri dönenler arasında yaşanmış ve bunlara Keldaniler adı verilmiştir.⁷ Fransiskan ve onlara bağlı Kapusen misyonerler, 1630 yılından itibaren Mardin, Musul ve Diyarbakır'ın bulunduğu bölgede faaliyet göstermeye başlamışlar ve özellikle Mardin'de yaşayan Ermeniler arasında etkili olmuşlardır. Bu faaliyetler sonucunda Diyarbakır, Urfa ve Mardin'e birer okul da açmışlardır. 1667'de ise Peder Jean Baptiste de St. Aignan Diyarbakır'da bir misyon şubesi kurmuştur. 1670'de Fransiskanlara verilen Doğu Misyonlarının Başrahipliği görevine atanan Baptiste, yerine P. Joseph de Reully'i seçmiştir. Misyonerlik çalışmaları sonucunda Diyarbakır Nesturi Başpiskoposu Joseph (Yusuf) ve onun cemaati 1672'de Katolik yapılmıştır.⁸ Bu duruma diğer Nesturi din adamları tepki göstermişler⁹ ve Katolik misyonerlerin cemaatlerini böldükleri gerekçesiyle şikâyetlerde bulunmuşlardır. Söz konusu iki grubun mücadeleleri uzun yıllar sürmüştür.¹⁰ Fransiskan ve Kapusen misyonerler, Diyarbakır'da "Peres Capucins" ve "Soeurs Franciscaines" adlarında iki okul açmışlardır.¹¹ Fransiskan rahibeler de küçük kızların eğitimi için bir ev kurmuşlardır.¹² Katolik Kilisesi'nin bir başka misyoner teşkilatı olan Cizvitler,

⁷ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, ss. 107-108.

⁸ Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, s. 111.

⁹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, ss. 126-127.

¹⁰ Bkz. İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, ss. 148-149.

¹¹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005, s. 161.

¹² Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, s. 216.

1681-1682 yılları içerisinde bölgede etkin faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. Cizvitler, özellikle Süryaniler üzerinde yoğunlaşmışlardır. 1856'da bölgeye Dominiken misyonerleri gelmişlerdir. Burada bir eğitim kurumu açılmış ve dini eğitimin yanı sıra dil eğitimi de verilmiştir. Erkekler için açılan okul 1860'da ruhsat almış, 1882'de kız çocukları için okul açılmıştır. Faaliyetler sonucunda Gregoryan Ermenileri'nin bir kısmı Katolikliği kabul etmiştir. Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin hamisidir ve 1886 yılında Diyarbakır'da Katolik misyonerliğine ve oluşturulan cemaate hizmet etmek amacıyla konsolosluk şubesi de açmıştır. Buraya başkan olarak atanan kişi doğu dillerini ve İslam âlemini çok iyi bilen M. Felix Bertrand'dır.¹³ 1913 yılında Osmanlı Devleti'nin tanıdığı Diyarbakır ve Harput'ta ikişer Fransız Okulu bulunmaktadır.¹⁴ Kapitülasyonların kaldırılması ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla diğer yabancı okullar gibi Fransız okulları da kapatılmış, imtiyazları kaldırılmış, misyonerler ve okul mensupları yurtdışına çıkarılmıştır. Bundan sonra da Katoliklerin bölgede herhangi çalışması olmamıştır.

2. Diyarbakır'da Protestan Misyonerliği

Diyarbakır ve çevresinde yaşayan Süryaniler ve Ermeniler, Katolik Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetlerinden memnuniyetsizlik duymuşlardı. Ancak onlar, bölgeye gelen Protestan misyonerlerine aynı tepkiyi göstermemiş, onları kendilerini cehaletten kurtaracak yeni dünyanın temsilcileri olarak görmüşlerdir.

Diyarbakır bölgesine gelen Protestan misyonerler, İngiliz ve Amerikan kaynaklıydı. Onlar, Protestanlığın yayılması ve Fransızcaya karşı İngilizcenin yerleşmesini sağlamak için ortak çalışmalar yapmışlardır. Ancak daha sonradan her ikisi de İngilizce konuşmalarına ve Protestan olmalarına rağmen İngilizler ve Amerikalılar arasındaki menfaat çatışması birbirlerinin misyonerlik faaliyet-

¹³ Bkz. Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, ss. 213-216; Mehmet Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. B. Yediyıldız-K. Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, ss. 789-793.

¹⁴ Bkz. Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, ss. 185-188.

lerinden rahatsızlık duymalarına ve çalışma alanlarının ayrılmasına neden olmuştur.¹⁵

2.1 Diyarbakır'da İngiliz Misyonerliği

İngiltere'nin bölgedeki çalışmaları Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK)¹⁶ misyoneri William Francis Ainsworth'un (1807-1896) 1838'de bölgeyi dolaşarak ayrıntılı bir rapor hazırlaması ile başlamıştır.¹⁷ Ainsworth, Anadolu ve Fırat havzası üzerine gözlemlerini içeren bu gezisini daha sonradan "Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia" ve "A Personal Narrative of the Euphrates Expedition" adlı 2 eser olarak da yayınlamıştır. Bundan sonra Nesturi Patriği (Mar Şemun), Anglikan Kilisesi'ne 1842'de başvuru yaparak halkın eğitime yardımcı olacak kişiler gönderilmesini istemiş ve böylelikle İngilizlerin bölgedeki aktif çalışmaları başlamıştır.¹⁸ Anglikan Kilisesi, Society for the Propagation of the Gospel (SPG)¹⁹ misyoneri George Percy Badger'ı²⁰ (1815-1888) Nesturi Patriğine yardımcı olması²¹ ve Keldani Kilisesi ile yakın ilişkiler kurması için görevlendirmiştir. Badger, Musul'da kaldığı sürede bölgedeki kürt beyi Bedirhan ile

¹⁵ T. W. Marshall, *Les Missions Chre'tiennes*, Vol II, Paris 1865, s. 106'dan nakleden Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 212.

¹⁶ SPCK hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) misyoner teşkilatlar", C. 2, S. 2, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yozgat Haziran-Aralık 2012, ss. 124-125.

¹⁷ Eleanor Harvey Tejirian-Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, Columbia University Press, New York 2012, s. 88; Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston 1872, s. 213.

¹⁸ Cabir Doğan, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", S. 22, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Aralık 2010, s. 8.

¹⁹ SPG hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) misyoner teşkilatlar", ss. 126-128.

²⁰ Badger, 1835-1836 yıllarında Beyrut'a giderek ilk Ortadoğu ziyaretini gerçekleştirmiştir. Sonrasında CMS'nin Malta'daki yayınevinin Arapça bölümünde mütercim ve matbaacı olarak eğitim görmüştür. 1842-1862 yılları arasındaki dönemin büyük bir bölümünü Ortadoğu'da geçirmiştir. Kuzey Irak'taki Nesturi Kilisesi ile ilgili izlenimlerini "The Nestorians and their Rituals" adlı kitapla 1852'de yayınlamıştır bkz. Cengiz Kallek, "Badger, George Percy", *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 418. Badger, bölgeden edindiği izlenimleri vakit kaybetmeden İngiltere'ye ulaştırmıştır. Özellikle halifelik'in İngiliz çıkarları çerçevesinde değerlendirilmesi üzerine önemli görüşleri olmuştur bkz. Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları (1873-1909)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1998, s. 55.

²¹ Report of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Presented At The Thirty-Fourth Annual Meeting, Held in the City of Rochester, New York, September 12-15, 1843, Printed For The Board, By Crocker and Brewster, Boston 1843, ss. 112-113.

mücadele eden Nesturi Patriği'ne destek olmuş ve onu korumuştur.²² Bu sebeple Patrik ile Anglikan Kilisesi arasında iyi ilişkiler kurulmuştur.²³ 1878 Ayestefanos Antlaşması'ndan sonra İngiltere, Henry Trotter'i Diyarbakır konsolos vekili olarak atamıştır. Bundan sonra konsolosluk merkezlerine Anglikan misyonerler gelmeye başlamıştır. İngiliz misyonerlerin bölge ile ilgileri Amerikalılardan biraz daha farklı nedenlere dayanmaktaydı. İngilizler dini sebeplerden çok politik ve stratejik önemi sebebi ile bölgeyle ilgileniyorlardı. Hindistan ile birlikte Afrika'nın büyük bir bölümüne hükmeden, Süveyş kanalını elinde tutan ve Rusya'nın hareketlerini sürekli kontrol altında tutmak isteyen İngiltere için bölge stratejik öneme sahipti.²⁴ Bu sebeple İngilizler Süryaniler ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. CMS misyoneri Joseph Wolff, 1823-1825 yılları arasında bölgede yaşayan Süryani cemaatleri ziyaret ederek, din adamlarına Arapça ve Türkçe İncil dağıtmış, karşılığında Süryanice el yazması bir İncil almıştır.²⁵ Süryanice İncil bu döneme kadar çoğaltılmamıştı. Wolff'un aldığı Süryanice İncil çoğaltılarak 1827'den itibaren Nesturilere dağıtmaya başlanmıştır.²⁶ 1881'de Arthur Canon Maclean ile William Henry Browne bölgeye gönderilmiştir. Maclean, dil üzerine çalışmalar yapmıştır. Browne ise Patriğin yakın dostu olmuş ve 1910'daki ölümüne kadar burada yaşamıştır. Anglikan Kilisesi'nin misyon merkezi eğitim alanında çalışmalar yürütmüştür. İlk misyonerlik okulu bir erkek okulu olarak 1886'da Urumiye'de açılmıştır. Aynı yıl Koçanis'te papaz yetiştiren bir kolej de açılmıştır. 1890'dan itibaren "Bethany Kız Kardeşler" adındaki kuruluş özellikle kadın ve çocuklar arasında misyonerlik faaliyetlerini başlatmıştır. 1897-1898'de Rusların bölgeye gelmesi, İngiliz misyonerlerin faaliyetlerinin yavaşlamasına sebep olmuştur. Süryani Kadim Ortodokslar (Yakubi) ile yakınlaşma ise İngiltere'de kurulmuş olan Süryani Patriklik Eğitim Derneği'nin 1892'de Magdalen Koleji'nden Oswald Henry Parry'yi Süryani Kadim

²² Anderson, *History of the Missions*, s. 215.

²³ Bkz. Tejirian-Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, s. 111.

²⁴ Bülent Özdemir, "Süryani Toplumunda Dinsel Farklılaşma ve Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. B. Yediyıldız-K. Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, s. 692.

²⁵ Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", s. 795.

²⁶ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 310.

Ortodokslar (Yakubi) kilisesinin durumunu incelemek ve ne şekilde Anglikan Kilisesi'ne yardım edilebileceğini tespit etmek amacıyla Deyru'l-Zafaran Manastırı'na göndermesi ile başlamıştır. Burada altı ay kalarak bölgeyi gezen Parry, özellikle eğitim konusunda yardım edilmesi gerektiğini raporunda belirtmiş,²⁷ Süryani toplumuyla yüzyıllar boyunca olan anlaşmazlıkların ve farklılıkların karşılıklı anlayış çerçevesinde çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁸

Süryani Patriği IV. Petrus (1872–1894), Hindistan'daki Süryani Kadim Cemaati arasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için Hindistan'a gitmeye karar vermiştir. Kudüs Metropoliti Abdullah Satuf Sadedi ile birlikte Patrik IV. Petrus, İngiltere üzerinden Hindistan'a gitmek üzere Diyarbakır'dan İstanbul'a hareket etmişler. İstanbul'da padişahın İngiltere'ye gitmek için izin talebinde bulunmuşlardır. İzin yaklaşık bir yılda çıkmış ve 24 Ağustos 1874 yılında Londra'ya ulaşmışlardır. Burada Kraliçe Viktorya, bakanlar, din adamları ve Canterbury Başpiskoposu A. Campbell Tait ile görüşmüşlerdir.²⁹ Burada kendilerine gösterilen yakın ilgi ve yardımlar sebebiyle Süryaniler, İngilizleri misyonerlik için değil yardım için gelen kadim dostları addetmişlerdir. Böylelikle Anglikan Kilisesi ile günümüze kadar sürecek dostluğun temelleri atılmıştır.

²⁷ Bkz. Özdemir, "Süryani Toplumunda Dinsel Farklılaşma ve Misyonerlik Faaliyetleri", ss. 693–694; Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", s. 804.

²⁸ Oswald H. Parry, *Six Months In A Syrian Monastery*, Horace Cox, London 1895, s. VIII.

²⁹ "Patrik ve beraberindekiler, Kraliçe Viktorya ile iki kez görüşmüşlerdir. İlk görüşmede (21 Şubat 1875) Kraliçe: "Bilge adam sende babamız İbrahim'in yüzünü görüyorum" diyerek onu karşılamış ve ihtiyaçlarını sormuştur. Patrik, "cemaati arasında bazı sorunları olduğunu ve Hindistan'a gitmek istediğini" söylemiştir. Kraliçe ile ikinci görüşmeleri İngiltere'den ayrılmak üzereyken gerçekleşmiştir. Kraliçe, Patriği kocası Albert adına yapılmış kilisenin ve mezarının bulunduğu yere götürmüş ve burada Patrik, kraliçenin kocası için dua etmiştir. Ayrıca Kraliçe, Patriğe bir madalya ve Hindistan'da işlerini rahatça yürütebilmesi için bir belge de vermiştir. Patrik büyük bir memnuniyetle buradan ayrılmış ve Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Burada kendisine hediye edilen matbaayı Halep'e göndermiş daha sonra matbaanın Urfa'ya gönderilmesini istemiştir. Hindistan'daki işlerini tamamladıktan sonra Diyarbakır'a ulaşmak için yola çıkmış ve daha önce Urfa'ya gönderttiği matbaayı, burada teslim almıştır. Mardin'e ulaşması 5 yılda mümkün olan bu matbaa, Deyru'l Zafaran Manastırı'na konmuştur" bkz. *The Ancient Syrian Church in Mesopotamia, The Syrian Patriarchate Education Committee*, London 1908, ss. 10-13'ten nakleden Ahmet Taşgın, "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesinde Yenileşme Çabaları: Deyru'l Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası", *Süryaniler ve Süryanilik*, (Haz. Ahmet Taşgın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli), IV. Kitap, Orient Yayınları, Ankara 2005, ss. 13-18.

İngilizlerin bölgedeki emellerinin siyasi nedenlere dayandığını belirtmiş-
tik. İngilizler buradaki emellerini gerçekleştirmek için misyonerlerinin yanı sıra
askeri personelini de görevlendirmiştir. Bu konuda öne çıkan kişiler Yüzbaşı C.
L. Woolley ve Binbaşı Edward William Charles Noel'dir. Woolley, Siverek ve
Viranşehir'i gezmiş, İngilizler aleyhine Milli Aşireti'ni elde etmek ve bölgedeki
İngiliz aleyhtarlığını gidermek için çalışmalar yapmıştır.³⁰ Noel ise Mardin,
Diyarbakır ve Halep üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bölgede konuşulan diller, kül-
tür, madenler, etnik yapı ve bölgenin önde gelenleri hakkında derinlemesine
araştırmalar yapmıştır.³¹ Buralar hakkında raporlar hazırlayan söz konusu kişi-
ler, İngiltere'yi bölgede söz sahibi yapacak tavsiyelerde bulunmuşlardır. Ayrıca
Noel, Süryanilerin yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İngilizlere bağlı
bir yönetim oluşturmak ve şehrin yönetiminin savaşız İngilizlere geçmesi için
birkaç defa Mardin'e gelmiştir. İlk ziyaretinde Süryani Patriği ile görüşmüş,
ikinci gelişinde Süryani Patriği III. İlyas'ın Mardin'de Osmanlı egemenliğinin
devamı için müracaatta bulunmak üzere İstanbul'dan gelen Fehim Efendi ile
birlikte İstanbul'a doğru yola çıktığını öğrenmiş, onların Halep'te durdurulması
hususunda yetkililere bir rapor göndermiştir. Noel, bölgedeki halkın Osmanlı
idaresinden ayrılma gibi bir düşüncesinin olmaması sebebiyle hayal kırıklığına
uğramıştır.³² Noel, bu amacı doğrultusunda Diyarbakır'a da gelmiş ve Kürtçe
tercümanı Ahmet Faik ile birlikte Diyarbakır'da ilk olarak Kürdistan Teali Ce-
miyeti üyeleri ile görüşmüştür. Ayrıca halkın isteği üzerine Halep'te tutuklu
bulunan Diyarbakırlı tüccarların salıverilmesini sağlamıştır.³³ Böylelikle halkın
İngilizler lehine sempatisini kazanmanın yanı sıra Osmanlı Devleti'nin hükmü-
nün sona erdiğini ve kendi vatandaşlarının haklarını dahi koruyamadığını
halka göstermek istemiştir. Noel, bölgede bir Kürt devleti kurulması ihtimalini
değerlendirmiştir. Sonrasında Noel, Diyarbakır'dan ayrılarak Halep'e oradan
da İstanbul'a giderek Bedirhan ailesinin ileri gelenleri ile görüşmeler yapmıştır.
Bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasına karşı çıkan Noel, böyle bir şey olur-

³⁰ Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988, ss. 57-59.

³¹ Noel'in bölge ile ilgili araştırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. W. C. Noel, *Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü)*, (Çev. B. Birer), Avesta, İstanbul 1999, ss. 7-159.

³² Bkz. Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti*, ss. 33-34.

³³ Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti*, s. 37.

sa Türkler ve Kürtler birlikte olurlar. Bu birlikteliği ortadan kaldırmanın ve bu bölgeyi güvenli hale getirmenin ancak bir Kürt devleti ile mümkün olacağını savunmuştur.³⁴ I. Dünya Savaşı sonucunda ise İngilizler, misyonerlerinin ve bölgedeki askeri personelinin raporları doğrultusunda istedikleri yerleri elde etmişlerdir.

Günümüzde İngilizlerin bölgedeki misyonerlik faaliyetleri son bulmuştur. Fakat bölgeye ilgileri devam etmektedir. İngiltere Konsolosluğu'nun ve Anglikan Kilisesi'nin Mardin ve Diyarbakır nezdinde ziyaretleri bu ilgiyi doğrular niteliktedir. Bunların yanı sıra bölgenin yer altı zenginlikleri, İngiliz firmalarının dikkatini çekmektedir. Bölgede ortaya çıkan ve gelecekte petrolün yerine geçeceği düşünülen kaya gazını çıkartmaya talip olan ilk şirketin İngilizlere ait olması bu açıdan gayet manidardır.

2.2 Diyarbakır'da Amerikan Misyonerliği

Osmanlı topraklarında Protestan misyoner teşkilatlar arasında öncü çalışmalar yürüten misyoner teşkilat Amerikan Board (American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) olmuştur.³⁵ Board, 1831'de İstanbul merkezli Türkiye misyonunu kurmuş, eğitim kurumları, hastaneleri, kiliseleri ve yardım faaliyetleri ile Anadolu'nun her tarafına kısa sürede yayılmıştır. XX. yüzyılın başlarında 444 eğitim kurumuna ve bu okullarda eğitim görenlerin sayısı 24 bine ulaşmıştır. Misyonerlik faaliyetleri sonucunda yaklaşık 50 bin Ermeni Protestanlığı kabul etmiştir.³⁶ Board'un faaliyet gösterdiği merkezlerden birisi de Diyarbakır olmuştur.

Board misyonerleri Eli Smith (1801-1857) ve Harrison Gray Otis Dwight (1803-1862) 1830'da İstanbul'dan başlayıp, Ankara, Erzurum, Kars, Tiflis'e oradan Erivan, Tebriz ve Urumiye'ye uzanan gezileri sonucunda söz konusu çoğ-

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öke, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti, ss. 35-55.

³⁵ Açıkses, *Amerikalıların Harpu'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 35; Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", s. 794.

³⁶ Esra Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz- E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, s. 166.

rafyadaki insan topluluklarının inanç sistemlerini araştırmışlardır. Sonuçta her iki misyoner de Nesturiler ve Ermenilere yönelik merkezler açılması gerektiğini vurgulamışlardır.³⁷ 1835'de ağırlıklı olarak Musul, Diyarbakır ile İran'ın Urumiye (Urmiye) bölgesinin oluşturduğu üçgende misyon merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır'daki Amerikan misyonerlerinin hedefinde Ermeniler, Nesturiler, Keldaniler ve Süryani Kadim Ortodokslar (Yakubi) bulunuyordu. Diyarbakır eyaleti içerisinde misyonerlik yapmak için Dr. Asahel Grant görevlendirilmiştir.³⁸ Dr. Grant, Hakkâri-Botan bölgesindeki Nesturiler arasında faaliyet göstermek için yola çıkmış ve 1839 yazında Diyarbakır'a ulaşmışlardır. Şehirde ikamet ettiği sürede Dr. Grant, zorluklarla karşılaşmış³⁹ ve buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Dr. Grant'in çalışmaları ile Amerikalılar, Doğu ve Güney Doğu'yu yakından tanımışlardır.

Dr. Grant, Nesturileri elde etme konusunda İngiliz misyoner Badger ile mücadele etmiştir. Fakat kendisinin doktor olması herkese ulaşabilmesine ve faaliyetlerini daha kolay yapabilmesine imkân sağlamıştır. Dr. Grant, hasta olan Hakkâri Emiri Nurullah Bey'i tedavi etmiştir.⁴⁰ Bundan sonra Dr. Grant, Nurullah beyden izin alarak Hakkâri'nin (Çukurca/Çığılı) Aşıta adlı Nesturi köyünde bir hizmet binası açmıştır. Bu bina, okul ve misyonerler için bir merkez olması

³⁷ Bkz. Tejirian-Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, s. 86.

³⁸ Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", ss. 167-169; Tejirian-Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, s. 87; Ali Rıza Bayzan, *Küresel Vaftiz*, 3. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 134.

³⁹ "Dr. Grant, Nizip bozgunu sonrasında şehirde gördüğü manzarayı şöyle anlatmaktadır: "Diyarbakır'ı fırtına öncesinin sessizliğine benzer bir biçimde ve durgun buldum... Şehrin duvarlarından dışarıya ancak büyük gruplarla birlikte çıkmak mümkün oluyordu. Herkes karşılaştığı soyuyordu ve gücünün silahı yegâne kanundu. Şurası da bir gerçek ki Osmanlı Paşası [Valisi] kentte düzeni sağlamak için çabaladı. [Şehirdeki zorbalıkla soygunculuk yapanları ondan vazgeçirmek için Vali, beş kişinin kellesini almıştır ve kırk küsur kesik kulağı şehrin çarşısına asmıştır. Ancak bu Pazar yeri iki gün sonra da soygunculüğün en meşhur olduğu yer idi.]. Halk, ordunun yenilgisini Avrupa üniforması ve Avrupai savaş tarzına bağladığından şehirde Avrupalılara karşı büyük bir reaksiyon başladı. Sadece sokaklarda arkamızdan "gâvur köpekler" diye küfretmekle de kalmadı, bizi öldürme kararı aldıklarını duyduk." Dr. Grant, 30 Osmanlı süvarisinin sağladığı güvenlikle Diyarbakır'dan ayrılarak Mardin'e gidebilmiştir" bkz. Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", ss. 167; Asahel Grant, *The Nestorians; The Lost Tribes*, John Murray, London 1841, ss. 18-19.

⁴⁰ Anderson, *History of the Missions*, s. 194.

için inşa edilmiştir.⁴¹ Dr. Grant'ten sonra Urumiye misyonunu beraber kurduğu Justin Perkins, 1849'da bölgeye gelerek çalışmaları devralmıştır. Bundan sonra Diyarbakır merkezli çalışmalar Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür.⁴² Hakkâri bölgesinde bulunan Kürt beyleri ile Nesturiler arasında mücadeleler olmuş ve sonuçta Nesturilerin çoğu ölmüş, kalanlar ise Musul bölgesine kaçmıştır. Bu yüzden bölgedeki Nesturi misyonu kapatılmış ve 1850'de Diyarbakır Asuri (Keldani, Süryani, Yakubi, Nesturi topluluklarına verilen genel isim) misyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Board misyoneri George W. Dunmore ve eşi Susan W. Dunmore bu görevle bölgeye gönderilmişlerdir. Dunmore çifti, bir süre Antep'teki misyon merkezinde Türkçe öğrenmişlerdir. Daha sonra 1851'de Diyarbakır'a gelmişler ve 1855 yılına kadar burada kalmışlardır. Giyim tarzı olarak bölgeye uyum göstermeyen çift, kimi zaman sokakta, kimi zamanda evinin üstünde egzersiz yaparken taşlanmışlardır.⁴³ Şehre uyum sağlayamamalarına, sıcak hava, kolera ve sıtma hastalıklarının yaygın oluşu eklenince Dunmore çifti Diyarbakır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴⁴

Amerikan misyonierleri, gerek Doğu Kiliseleri ve gerekse Osmanlı yönetimi ile sorunlarında Diyarbakır ve Musul'daki İngiliz diplomatların desteğini almaya çalışmışlardır. İngiltere de Osmanlı topraklarında Protestan cemaatin oluşmasını desteklemiştir. Özellikle İngiliz elçisi Stratford Canning, İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki Ortodoks ve Protestan Hıristiyanların hamisi olması için gayret göstermiştir. Board misyonierleri, İncil'i Kürtçeye çevirmiş ve İstanbul'daki matbaada Ermeni alfabesi ile basılmasını sağlamışlardır.⁴⁵ Şehirde 1859 sonunda 61 kişi Protestan olmuştur. Bunun üzerine şehirden ayrılan İngiliz Konsolosu W. R. Holmes'in evi ibadet ve eğitim amaçlı satın alınmıştır. Son-

⁴¹ Bkz. BOA, İ.MSM, 48/1229; Wadie Jwadih, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. İsmail Çek ve Alper Duman) 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 144'ten aktaran Doğan, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", s. 7.

⁴² Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonierlik Faaliyetleri", s. 797.

⁴³ Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonierleri", s. 168.

⁴⁴ Bkz. Frank Andrews Stone, "The Life and Death of Armenia or Euphrates Collage, Harpoot (Kharpert Turkish Armenia)", *The Armenian Review*, Vol. 30, No: 2-118, Boston 1977, s. 149'dan nakleden Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonier Faaliyetleri*, s. 58.

⁴⁵ Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonierlik Faaliyetleri", s. 799.

rasında okullar açılmış ve Protestan cemaat genişlemiştir. Okul sayısı Diyarbakır genelinde 1864'de 6'ya ulaşmış, buradaki öğrencilerin sayısı 178 olmuştur. Kiliseler de açılmıştır. Protestan misyonerler asıl başarılarını Ermeniler üzerinde sağlamıştır. Bu dönemde İngiliz ve Amerikan misyonerleri ortak çalışmalar yürütmüşler ve birbirlerine destek de olmuşlardır. Amerikalıların açtığı yetimhaneler ortak çalışmalara örnek verilebilir. İngiliz Elçiliği'nin verdiği bilgilere göre Diyarbakır, Çüngüş ve Palu'da açılan yetimhaneler Amerika, İsviçre ve özellikle İngiltere'den toplanılan yardım paraları ile idare edilmiştir. Bu surette Diyarbakır merkezde iki ev gizlice kiralanmış ve kız-erkek 61, Çüngüş'te kız-erkek 69 ve Palu'da 30 erkek Ermeni yetim çocuk barındırılmıştır.⁴⁶ İngiliz ve Amerikalıların çalışmaları sonucunda Osmanlı'da Protestan cemaati resmen tanınmış ve Protestan Cemaati Nizamnamesi kabul edilmiştir. Nizamname'nin kabulü ile cemaat meclisleri kurulmuş ve bundan sonra batılı devletlerin lojistik destek grupları haline gelmişlerdir.

Diyarbakır bölgesinde I. Dünya Savaşı sırasında karışıklıklar çıkmış, burada faaliyet gösteren Dr. Judson A. Smith ve eşi Hildergards Smith Harput'a gitmişlerdir.⁴⁷ Daha sonra Diyarbakır merkez olma özelliğini kaybetmiş ve Harput misyon merkezine bağlanmıştır.⁴⁸ Misyoner okullarından mezun olan kişilerden Amerika'ya göç edenler olduğu gibi Harput'taki ve çevre illerdeki okullarda öğretmen olanlar da olmuştur. Harput Konsolosluğu aracılığıyla Diyarbakır'da yaşayan 24 Ermeni Amerikan vatandaşlığına geçmiştir.⁴⁹ Hatta ilerleyen yıllarda Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermenilerden Amerika'ya kaçak olarak gidenlerin sayıları bir hayli fazladır.⁵⁰ Amerikalı misyonerler Diyarbakır'da açmış oldukları tıbbi misyona birçok yardım almışlardır. Bu

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", S. 14, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır Ocak 2010, ss. 107-111.

⁴⁷ Barbara J. Merguerian, "An American In Kharpert", *The Armenian Review*, Vol. 24, No 2, Boston 1983, s. 29'dan nakleden Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 161.

⁴⁸ Bkz. Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", ss. 170-175.

⁴⁹ *American National Archives*, T. 579, Rol. 1, No: 44, 15 March 1901'den nakleden Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 196.

⁵⁰ B. A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt 10, No: 22, Tarih: 16 Ağustos 1891, s. 78'den nakleden Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 280.

yardımların çoğunu Ermeniler yapmışlardır. Diyarbakır'daki sağlık misyonunun tüm masrafları ve yapılacak yeni tesislerin parası Protestan olmayan bir Ermeni tarafından Board'a bağışlanmıştır.⁵¹ Diyarbakır'a 1913'te gelen Board misyoneri Dr. Floyd M. Smith, 1915'e kadar şehirde yaşamıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile diğer misyonerler gibi Amerikan misyonerleri de ülke dışına çıkarılmıştır.⁵² Bölgede Amerikan misyonerlerinin izinsiz faaliyetlerinin yanı sıra Ermenileri isyana teşvik ettikleri düşünülmektedir.⁵³ Bundan sonra Board misyonerlerinin Diyarbakır'daki çalışmaları 1990 yılına kadar sekteye uğramıştır. Bu tarihten itibaren faaliyetler yeniden başlamış ve buraya gelen Evanjelik misyonerler ile birlikte Diyarbakır İncil Topluluğu oluşturulmuştur. Daha sonra Diyarbakır Kilisesi kurulmuştur. Günümüzde bu kilise içerisinde ortak çalışmalar yürütülmektedir.

3. Diyarbakır'da Evanjelik Hıristiyanların Misyonerliği

Diyarbakır'da Evanjelik Hıristiyanların yapılanması genel olarak üç döneme ayrılabilir. Birincisi, "İncil Topluluğu" adıyla oluşturulan ve çoğunlukla Alevi Türkmenler arasında başarılı olunan dönem, ikincisi, Diyarbakır Kilisesi'nin kurulması ile Kürt ve Ermeni vatandaşlara ulaşma dönemi ve üçüncüsü, Diyarbakır Protestan Derneği'nin kurulması ile özellikle genç ve eğitimli kişilere ulaşma dönemi.

Diyarbakır'a ilk olarak Almanya'dan Evanjelik bir misyoner olan Erik (Erol) gelmiştir. Erik ailesi ile Diyarbakır'a yerleşmiş ve misyoner faaliyetleri yeniden başlatan isim olmuştur.⁵⁴ Bundan sonra Amerika'nın Irak'a müdahalesiyle Türkiye'nin doğu-güneydoğu bölgeleri ve Kuzey Irak'ı kapsayan bölgeye

---

⁵¹ David Brewer Eddy, *What Next in Turkey; Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The American Board, Boston 1913, s. 120; Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 177.

⁵² Bkz. Hans-Lukas Kieser, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Pennsylvania 2010, ss. 89-90.

⁵³ B.A. Y.A. Res., Dosya No: 78, Sıra No: 54, Tarih: 6.10.1313 (Encümen-i Mahsus Belge No:2360) dan nakleden Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyoner Faaliyetleri*, s. 117.

⁵⁴ <http://diyarbakirkilisesi.com/yeni/tarihcemiz/> (01.03.2013).

Amerikan misyonerler gelmeye başlamıştır.⁵⁵ Onları Koreli misyonerler takip etmiştir. Farklı yerlerden fakat aynı amaç doğrultusunda bir araya gelen Evanjelik misyonerler, Diyarbakır İncil Topluluğu'nun çekirdeğini 1990'lı yılların başından itibaren oluşturmaya başlamışlardır. Başarı gösterilen hedef kitle ise Türkmen Aleviler olmuştur. Çoğu Diyarbakır'ın Bismil ilçesi ve çevresinden gelen bu kişiler misyoner faaliyetlere olumlu cevap vermiştir. Türkmen Alevi Ahmet Güvener'in Hıristiyanlaştırılmasıyla cemaat daha da aktifleşmiştir. Güvener, Alevi olarak dışlanmasını sebep göstererek Hıristiyan olma sürecini şöyle anlatmaktadır: "Bir gün Milliyet gazetesini okurken alt köşesindeki ilan dikkatimi çekti. Burada "İncil'i okumak ister misiniz" yazmaktaydı. Bundan sonra oradaki telefon numarasını aradım, bana bir İncil ve anket gönderdiler. İncil'i okuduktan sonra anketi doldurdum ve irtibata geçtiğim kişiler sayesinde Hıristiyan oldum." 1997'de Erik şehirden ayrılmış ve yerine Güvener'i atamıştır. Bundan sonra Güvener, kilise açmak için çalışmalar yapmaya başlamıştır. Fakat yasalar çerçevesinde bu mümkün olmamıştır. 1996 yılında Ofis semtindeki Işık Kırtasiye açılmış ve 5-6 yıl kadar irtibat bürosu olarak kullanılmıştır. Kilise kurulana kadar faaliyetler ev toplantıları ile devam etmiştir. 19 Temmuz 2003'de AB'ye uyum çerçevesinde çıkarılan yasalar sayesinde,⁵⁶ kültür varlıklarını koruma kurulu, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesini sebep göstererek kilise açılmasına izin vermiştir.⁵⁷ Böylelikle tarihi Süryani Meryem Ana Kilisesi karşısında ve misyoner faaliyetler için uygun bir ortam olan mevkide Diyarbakır Kilisesi, üç katlı bir bina olarak kurulmuştur. Kilisenin en üst katı ibadet, giriş katı misafirler ve ziyaretçiler, küçük odaların bulunduğu alt kat ise çocuk ve gençler için ayrılmıştır. Başlangıçta kilise olduğu gizlenen ve misafirhane olarak kullanılan yapının ihtiyaçlarına BDP'li belediyenin yakın ilgisi ve desteği olmuştur. Diyarbakır Kilisesi, Türkiye'de Protestan Kiliseler Derneği'ne (TEK), dünya üzerinde ise Evanjelik Kilise Birliği'ne üye-

⁵⁵ Bkz. Atalay, "Diyarbakır ve Mardin'de Misyonerlik Faaliyetleri", ss. 145-147; Abdurrahman Küçük, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2008, ss. 459-461.

⁵⁶ Avrupa Birliği 2003 yılında hazırlamış olduğu İlerleme Raporunda Diyarbakır Kilisesi'ne özel olarak yer vermiştir. Kısa bir süre sonrada kilisenin açılmasına onay verilmiştir. AB 2003 İlerleme Raporu'ndan aktaran Bayzan, *Küresel Vaftiz*, s. 133.

⁵⁷ Bu bilgiler Ahmet Güvener ile Ocak 2011'de yapmış olduğumuz mülakattan alınmıştır. (R.Ç)

dir.⁵⁸ Günümüzde Kilise önderliğini halen Ahmet Güvener yapmaktadır. Bayanlarla Koreli, genç kızlarla Alman, genç erkeklerle Amerikalı misyonerler ilgilenmektedir. Ayrıca çocuklar için 5–9 yaş grubu ve 10–14 yaş grubu olarak sınıflandırma yapılmış ve bu gruplarla ilgilenecek kişiler belirlenmiştir.⁵⁹ Başlangıçta zorluklarla kurulan kilise gelişmiş ve sonrasında şehrin daha işlek bir kısmında dernek açılması düşünülmüştür.

Diyarbakır Kilisesi, faaliyetlerini daha rahat yapabilmek ve yasal- laştırmak için Diyarbakır Protestan Kilisesi Derneği'ni 2010 yılında kurmuştur.⁶⁰ Dernekte yurtdışından gelen kişiler misafir edilmekte, Kürtçe İncil (Mızgini) dağıtılmakta herkese açık seminerler ve İngilizce kursları verilmektedir. Dernek faaliyetlerini çeşitlendirerek gelecekte kreş ve kitabevi açmayı da planlamaktadır.⁶¹ Derneğin en önemli faaliyetleri gençlere yöneliktir. Gençler için Hazar Gölü, Mersin ve Diyarbakır gezileri, ev toplantıları, kurslar, spor etkinlikleri ve kamplar düzenlenmektedir. Bu toplantılara kilise üyelerinin yanı sıra daha çok lise ve üniversite düzeyindeki öğrenciler katılmaktadır. Öğretim üyesi, doktor, öğretmen, memur ve işçiler de değişik vesilelerle dernekdeki seminerlere ve İngilizce kurslarına katılmaktadır. 2005 yılında Hıristiyanlığı kabul eden kişi sayısı 30–40 kişiyken derneğin aktif çalışmalarıyla 2012 yılında 80–90 kişiye aşmıştır. Din değiştiren gençlerin genellikle sorunlu aile ortamlarından gelmeleri⁶² dikkat çekicidir. Kendileriyle görüştüğümüz Örneğin A., bir hayat kadının çocuğudur. Bir aileye evlatlık verilmiş ve burada yaşamıştır. E., Alevi bir ailede büyümüş ve kendisini okutan abisi Hıristiyan olduğu için Hıristiyanlığı seçmiştir. C. ise sürekli alkol kullanan bir baba ve şiddetin eksik olmadığı bir aile ortamında büyümüştür. Ailesinin kiliseye pasaport ve para almak niyetiyle gittiği ortamdan etkilenmiş ve Hıristiyan olmuştur. Bununla birlikte PKK'nın dağ

⁵⁸ Resul Çatalbaş, "Jerry Mattix ile Misyonerlik ve Türkiye'deki Protestanlar Üzerine Bir Söyleşi", C. 6, S. 11, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ankara Ocak-Haziran, 2012, s. 238.

⁵⁹ Bkz. Atalay, "Diyarbakır ve Mardin'de Misyonerlik Faaliyetleri", ss. 147–148; M. Hadi Tezokur, "Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik", C. 20, S. 2, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2007, ss. 193-194.

⁶⁰ Kilise Derneği'nin açılması ve faaliyetlerine başlaması ile ilgili haber için bkz. *Habertürk Gazetesi*, "Diyarbakır'da Protestan Derneği Kuruldu" 08 Ağustos 2011.

⁶¹ Bkz. Çatalbaş, "Jerry Mattix ile Misyonerlik ve Türkiye'deki Protestanlar", ss. 235-237.

⁶² Tezokur, "Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik", s. 198.

kadrosundayken öğrendikleriyle Hıristiyan olan ve ailesinin Hizbullah içerisindeki aşırılıklarından bunalarak Hıristiyanlığı seçen kişiler de bulunmaktadır. Kilise, bu kişilere aidiyet ortamı sağlamaktadır. Diyarbakır Kilisesi üyelerinin büyük çoğunluğunu Alevi Türkmenler oluşturunca, şehirde yaşayan en büyük nüfus olan kürt vatandaşlarımıza ulaşılmak istenmiştir. Bu sebeple Kürt Kilisesi girişiminde bulunulmuştur. Fakat bu girişim başarısız olmuştur. Kürtlerin Hıristiyanlaştırılması Projesi, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgeleri ile Kuzey Irak merkezli düşünülmektedir. Bu bakımdan Diyarbakır, Adana-Erbil arasında bir istasyon işlevini üstlenirse gerektir. Etnik milliyetçiliğe dayanan bu misyonerlik "Joshua Projesi"⁶³ çerçevesinde yürütülmektedir. Kilise'nin başında Alevi bir papazın bulunması da kürt vatandaşlar için rahatsızlık sebebi olabilmektedir. Bu sebeple daha çok memurların yaşadığı Diclekent semtine yeni bir kilise açılması hedeflenmektedir.⁶⁴ Bununla birlikte Tunceli'ye yönelik ziyaretler yapılmaktadır. Muhtemeldir ki burada da bir kilise açılmak istenmektedir.

Diyarbakır Kilisesi'ne yıl içerisinde Almanya, Amerika, İngiltere ve Danimarka'dan yoğun ziyaretler olmaktadır. Buralardan gelen ziyaretçi ve misyonerler Evanjelik inanca sahip Hıristiyanlardır. Dahası gelen kişiler sadece Diyarbakır değil, Mardin, Batman, Hatay, Mersin, Malatya hatta Van ve Erzurum'a kadar olan bölgede çalışmalarda bulunmaktadır. Yaz dönemlerinde ise ABD'den misyoner gruplar şehre getirilerek deneyim kazanmaları sağlanmaktadır. Örneğin 2012 yazında Güneyli Baptist Kilisesi'ne bağlı üç misyoner Diyarbakır'a gelmiş ve burada kiliseye devam eden gençlere İngilizce konuşma konusunda yardımcı olmuşlardır.

Evanjelik Hıristiyanlar, İsa-Mesih'in ikinci gelişinden önce yaşanacak birçok hadisenin Türkiye'nin de içinde bulunduğu Ortadoğu coğrafyasında gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Bu inanca göre; Armagedon Savaşı öncesinde sıkıntı dönemi yaşanacak ve Yahudilerden 144 bin müjdecî ile sonrasında iki tanığın peygamberlik hizmeti sayesinde İsrail toplumunun tümü tövbe edip

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.joshuaproject.net/people-profile.php?peo3=12877&rog3=TU> (21.02.2013); Bayzan, *Küresel Vaftiz*, ss. 234-239.

⁶⁴ Çatalbaş, "Jerry Mattix ile Misyonerlik ve Türkiye'deki Protestanlar", s. 234.

kurtulacaktır.⁶⁵ Gündoğusundan (Uzak Doğu) gelen krallar ve ordularının Armagedon denen yere ulaşmaları için İncil’de belirtildiği üzere (Vahiy 16:12) Fırat Nehri’nin suları da kuruyacaktır. Özellikle GAP Projesi ile Fırat Nehri üzerine yapılan barajlar bunun delili sayılmaktadır.⁶⁶ Bundan sonra Üçlü Koalisyon (Şeytan, Mesih karşıtı ve sahte peygamberler) dünya krallarını İsrail’e karşı savaşmak üzere Armagedon’da toplayacaklar ve burada büyük bir savaş olacaktır. Tam da her şey sona ermiş gibi görünürken, İsrail’in beklediği güçlü Mesih yeniden gelecektir.⁶⁷ Evanjelik misyonerler, Yahudilerin tekrar kutsal topraklara dönmelerini sağlayan Med-Pers İmparatorluğu’nun Kürtlerin ataları olduğu, Kürtlerin asıl dininin Zerdüştilik olduğu şeklinde kitaplar yazmaktadırlar.⁶⁸ Üstelik bu görüşler Diyarbakır Protestan Kilisesi Derneği’nde birçok seminerde dillendirilmektedir. Bu surette bölgede Yahudi sempatisi oluşturmak istense gerektir. Geçmişte Diyarbakır’da Yahudi aileler yaşamıştır.⁶⁹ Diyarbakır’da biri şehir merkezinde biri de Çermik ilçesinde olmak üzere 2 de havra bulunmaktadır. Yıkık haldeki bu binaların tamirati için ne ilginçtir ki ABD’de yaşayan bazı Yahudiler, Diyarbakır Kilisesi aracılığıyla maddi destek sağlamak istemişlerdir.⁷⁰

Sonuç

Batılı devletlerin Dicle-Fırat havzasına ilgileri azalmamış aksine başladığı günden bu güne sürekli artmıştır. Bu ilginin temel sebepleri dini ve ekonomiktir. Dini sebep; Evanjelik Hıristiyanlar için kıyamet alametlerinin önemli bir kısmının bu coğrafyada ortaya çıkacağı düşüncesi ve Yahudiler için bura-

⁶⁵ Mattix, *Son Günler*, s. 214.

⁶⁶ Mattix, *Son Günler*, s. 218; Bayzan, *Küresel Vaftiz*, ss. 122-123.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mattix, *Son Günler*, ss. 219-229; Bıyık, *Armagedon ve Tanrı Krallığı*, ss. 257-259; Bayzan, *Türkiye’de Amerikan Misyonerleri*, ss. 62-63.

⁶⁸ Douglas Layton’un, *Kurds In The Bible* eseri buna örnek verilebilir. Bkz. Bayzan, *Küresel Vaftiz*, s. 258.

⁶⁹ Diyarbakır’daki Yahudi nüfusunun en fazla olduğu yıl 1905’tir. Bu dönemde şehirde 1434 erkek 1358 kadın olmak üzere toplamda 2792 Yahudi yaşamaktadır. Fakat bazılarının Amerika’ya bazılarının ise İsrail kurulunca buraya göç etmeleri sebebiyle şehirdeki Yahudi nüfusu hızla azalmıştır. 1955 yılında yalnızca 21 Yahudi şehirde kalmıştır. Bali’nin verdiği son istatistik 1965 yılına aittir ve bu yıl 34 Yahudi şehirde ikamet etmektedir bkz. Rifat N. Bali, “Diyarbakır Yahudileri”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, s. 380-381.

⁷⁰ Bu bilgiler Ahmet Güvener ile Ocak 2011’de yapmış olduğumuz mülakattan alınmıştır. (R.Ç)

ların “vaat edilmiş” toprakların kuzey sınırı kabul edilmesindedir. Ekonomik sebep ise bölgenin sahip olduğu yer altı zenginlikleridir.

Diyarbakır'da Katolik Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetleri, Protestanların faaliyetlere başlaması ile giderek zayıflamış ve son bulmuştur. Protestan gruplardan İngilizler daha çok siyasi alanda, Amerikalılar ise dini alanda faaliyet yürütmüşlerdir. İngiliz Anglikan Kilisesi'nin günümüzde bölgede misyonerlik faaliyetleri bulunmamaktadır. Fakat geçmişte eğitim alanındaki yardımları ve hediye olarak gönderdikleri matbaa günümüze kadar sürecek olan Anglikan Kilisesi-Süryani dostluğunun temelini oluşturmuştur. Amerikan misyonerliği ise 1915 ile 1990 yılları arasında sekteye uğramış, ancak bu tarihten itibaren tekrar başlamıştır. Misyonerler, geçmişte azınlıklara yönelmiş ve bu konuda başarılı da olarak Osmanlı yönetiminde onları emellerine alet etmişlerdir. Bu deneyimler günümüzde bölgedeki vatandaşlarımız için kullanılması muhtemel bir durumdur. Aynı şekilde misyonerlerin geçmişte başarı sağlamalarına vesile olan; eğitim kurumları, yetimhaneler ve sağlık kuruluşlarının benzerleri tekrardan açılmak istenmektedir. Diyarbakır misyonerliği geçmişte olduğu gibi günümüzde de çevre iller ile birlikte düşünülmektedir. Mardin, Batman, Malatya, Adana, Mersin ve Hatay ortak çalışmaların odak noktalarıdır. Bununla birlikte Kuzey Irak'ta yaşayan Kürtler de etnik milliyetçilik temeline dayalı misyonerlik çerçevesinde buradaki faaliyetler içerisine dâhil edilebilmektedir.

Günümüzde Diyarbakır'da aktif bir şekilde çalışma yürütenler Evanjelik Hıristiyanlardır. Onların, özellikle gençlere ve çocuklara yönelik düzenledikleri sportif faaliyetler, kamplar, geziler ve kurslar ilgi görmektedir. Bu faaliyetlere katılan kişilere aidiyet duygusu kazandıracak ortamlar oluşturulmaktadır. Dünyanın değişik yerlerinden fakat aynı amaç doğrultusunda bölgeye gelen evanjelik misyonerlerin hedefinde burada yaşayan Alevi, Kürt, Ermeni ve Süryani vatandaşlarımız bulunmaktadır. Evanjelik misyonerlerin özellikle Alevi ve Kürt vatandaşlarımıza Hıristiyanlık telkininde bulunması, bölgedeki İslam ortak paydasına zarar vermektedir. Dahası geçmişe oranla daha organize faaliyetler ile burada yaşayan vatandaşlarımız için yeni bir kimlik, yeni bir tarih ve yeni bir din inşası hedeflenmektedir. Bu durum “Yoksa bu coğrafya Türki-

ye'den koparılmak mı istenmektedir?" sorusunu akla getirmektedir. Yasalarımız çerçevesinde misyonerlik yapmak suç değildir. Ancak Diyarbakır ve çevresinde yapılan misyonerlik faaliyetleri sadece dini faaliyetler olmaktan uzak bir görüntü çizmektedir. Bu sebeple geçmişte yaşanan Ermeni olayları gibi acı tecrübelerin bir daha yaşanmaması için; yasal düzenlemeler yapılmalı ve toplumsal bütünlüğümüzü zedeleyecek her türlü faaliyetlerin önüne geçilmelidir.

Kaynakça

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Anderson, Rufus, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Volume I, Congregational Publishing Society, Boston 1872.

Atalay, Talip, "Diyarbakır ve Mardin'de Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, Dinler Tarihi Araştırmaları V*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2005, (141-150).

Atiya, Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), Doz Yayınları, İstanbul 2005.

Bali, Rifat N. "Diyarbakır Yahudileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, (367-389).

Bayzan, Ali Rıza, *Türkiye'de Amerikan Misyonerleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.

Bayzan, Ali Rıza, *Küresel Vaftiz*, 3. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Bıyık, Mustafa, *Armagedon ve Tanrı Krallığı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2008.

Çatalbaş, Resul, "Jerry Mattix ile Misyonerlik ve Türkiye'deki Protestanlar Üzerine Bir Söyleşi", C. 6, S. 11, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ankara Ocak-Haziran, 2012, (231-240).

Çatalbaş, Resul, "Anglikan (İngiliz) misyoner teşkilatlar", C. 2, S. 2, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yozgat Haziran-Aralık 2012, (121-138).

Danacıoğlu, Esra, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, (165-175).

Darkot, Besim, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

Doğan, Cabir, "1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey", S. 22, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Aralık 2010, (1-18).

Eddy, David Brewer, *What Next in Turkey; Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The American Board, Boston 1913.

Göyünç, Nejat, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Grant, Asahel, *The Nestorians; The Lost Tribes*, John Murray, London 1841.

Güngör, Ali İsmail, *Hıristiyanlıkta Evanjelik Hareket*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.

Kallek, Cengiz, "Badger, George Percy", *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991.

Kieser, Hans-Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Temple University Press, Pennsylvania 2010.

Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.

Küçük, Abdurrahman, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2008.

Mattix, Jerry, *Son Günler*, GDK, İstanbul 2012.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Noel, E. W. C., *Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü)*, (Çev. Bülent Birrer), Avesta, İstanbul 1999.

Öke, Mim Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988.

Özcan, Azmi, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları (1873-1909)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1998, (49-71).

Özdemir, Bülent, "Süryani Toplumunda Dinsel Farklılaşma ve Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. B. Yediyıldız-K. Tomenandal), C. 3, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, (687-704).

Parry, Oswald H., *Six Months In A Syrian Monastery*, Horace Cox, London 1895.

Pınar, İlhan, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Ş. Beysanoğlu-M. S. Koz-E. N. İşli), YKY, İstanbul 1999, (146-158).

Şimşek, Mehmet, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. B. Yediyıldız-K. Tomenandal), C. 3, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, (783-807).

Taşğın, Ahmet, "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesinde Yenileşme Çabaları: Deyru'l-Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası", *Süryaniler ve Süryanilik*, (Haz. Ahmet Taşğın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli), IV. Kitap, Orient Yayınları, Ankara 2005, (1-26).

Tejirian, Eleanor Harvey-Reeva Spector Simon, *Conflict, Conquest and Conversion*, Columbia University Press, New York 2012.

Tezokur, M. Hadi, "Diyarbakır İncil Topluluğu ve Misyonerlik", C. 20, S. 2, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2007, (192-205).

Yıldız, Hatip, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", S. 14, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır Ocak 2010, (103-118).

Report of the American Board of Commissioners For Foreign Missions Presented At The Thirty-Fourth Annual Meeting, Held in the City of Rochester, New York, September 12-15, 1843, Printed For The Board, By Crocker and Brewster, Boston 1843.

<http://diyarbakirkilisesi.com/yeni/tarihcemiz/> (01.03.2013).

<http://www.joshuaproject.net/people-profile.php?peo3=12877&rog3=TU> (21.02.2013).

Habertürk Gazetesi, "Diyarbakır'da Hıristiyan Derneği Kuruldu" 08 Ağustos 2011.

